

lehet a korszak iránti érdeklődésük miatt mélyebb ismeretekre vágyóknak is, mert az eredeti dokumentumok segítségével színesíti, gazdagítja a korról addig szerzet ismeretanyagukat.

Szajda Szilárd

Moszkva ügynökei*

Egy külföldön megjelent magyar történelmi tárgyú munkát mindig érdeklődéssel vesz kézbe a magyar olvasó, különösen akkor, ha a szerző nem magyarországi vagy külföldön élő magyar történész. Martin Mevius monográfiája ilyen különleges alkotás: egy Oxfordban doktorált holland kutató (jelenleg a Holland Külügyminisztérium munkatársa) azt vizsgálja, hogyan viszonyultak a magyar kommunisták a nemzeti kérdéshez a második világháború alatt és az azt követő években.

A magyar olvasó a mintegy 300 oldalas könyvet lapozgatva óhatatlanul gyanakodni kezd: rendelkezhet-e egy külföldi kutató olyan alapos nyelvtudással és ismeretekkel, amelyek alapján megfelelő színvonalon meg tud írni egy ilyen monográfiát. Az irodalomjegyzékből azonban kiderül, hogy nincs ok aggodalomra. A szerző kutatásokat végzett több magyarországi levéltárban, és ismeri a korszakot tárgyaló legfontosabb forráskiadványokat és feldolgozásokat.

A könyv hangulatos bevezetővel indul: a Szegedre látogató történész azon csodálkozik, miként lehetséges, hogy a Hősök kapuja, némi változtatásokkal ugyan, de túlélte a szocializmus éveit. Tudván, hogy a Magyar Kommunista Párt és utódai (MDP, MSZMP) milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a szimbólumoknak, szobroknak és emlékműveknek, elsősre nem könnyű megérteni, miért nem romboltak le egy olyan emlékművet, amely az első világháború hősi halottain kívül a Tanácsköztársaság áldozataira és a háború után elvesztett területekre is utalt. Hamarosan megkapjuk a magyarázatot: a második világháború alatt és az azt követő években a magyar kommunisták számára a hazafiság a párt identitásának fontos eleme lett. A szerző azonban hangsúlyozza, hogy ez a „nemzeti” politika tudatos, központilag szervezett, utilitarista jellegű politika volt.

Az első fejezetben (*Kommunizmus és nacionalizmus, 1848–1941*) rövid áttekintést olvashatunk arról, hogyan viszonyult Marx, Engels, Lenin

* Martin MEVIUS: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Clarendon Press, Oxford, 2005. 320 p. /Oxford Historical Monographs/

és Sztálin a nemzet és a hazafiság kérdéséhez. A könyv témája szempontjából Sztálin magatartása a legfontosabb, aki a különböző népek hazafias érzelmeit kihasználva, a nemzeti kultúrát támogatva próbálta terjeszteni a szocializmust, hogy azután kialakítson egy új, szovjet patriotizmust. A világ többi országában működő kommunista pártok viszont igen nehéz helyzetbe kerültek a sztálini politika miatt, mivel az 1930-as évekre a proletár internacionalizmus gyakorlatilag egyet jelentett a Szovjetunió érdekeinek szolgálatával. Ennek következtében a kommunistákat egész Európában árulóknak, Moszkva ügynökeinek tekintették. A második fejezet (*Moszkva ügynökei, 1941–1944*) azt az időszakot tárgyalja, amikor az európai kommunista pártok Moszkva utasítására a szocialista agitáció helyett a nemzeti felszabadítást tűzték zászlajukra. A népfrempolitika jegyében a kommunistáknak együtt kellett működniük az összes antifasiszta politikai erővel. Ebbe a folyamatba illeszkedett bele a Komintern feloszlata, amellyel Mevius szerint Sztálinnak nem az volt az elsődleges célja, hogy egyfajta gesztust tegyen a nyugati szövetségeseknek, hanem inkább az, hogy elfogadhatóbbá tegye Európában a kommunista pártokat, és elősegítse a népfrempolitikák létrehozását.

A harmadik fejezet (*A nemzeti egység politikája és a szovjet tényező, 1944 ősze–1945 tavasza*) a magyarországi illegális kommunisták nehéz helyzetét írja le. A legnagyobb problémát a Moszkvával való kommunikáció hiánya jelentette. Ez eredményezte a KMP feloszlátását és a Béképárt megalakulását is, mivel Budapesten rosszul értelmezték a Moszkvából kapott híreket. A harcok elmúltával Sztálin különböző taktikát javasolt az egyes kelet-európai kommunista pártoknak. Magyarországon csak fokozatosan kívánta bevezetni a szocializmust, ezért a kommunista pártnak nemzeti pártként kellett megjelennie. Ezt az óvatosságot mutatja a párt új neve, az Akcióprogram tudatosan hazafias hangvétele, az Ideiglenes Nemzeti Kormány összetétele és sok más „nemzeti jellegű” gesztus. Az MKP tehát megpróbálta elfogadtatni magát a magyar közvéleménnyel, ennek azonban a legnagyobb akadálya maga a Szovjetunió volt. A lakosság nagy része amúgy is ellenérzésekkel viseltett Oroszországgal szemben, a Vörös Hadsereg magatartása pedig egyáltalán nem könnyítette meg a magyar kommunisták dolgát. A szerző részletesen taglalja a szovjet katonák által elkövetett atrocitásokat, amelyeknek sokszor magyar kommunisták is áldozatul estek.

A negyedik fejezetben (*1919 öröksége és a baloldali radikalizmus, 1944 ősze–1945 tavasza*) Mevius azt fejt ki, hogy az MKP népszerűségének másik akadálya 1919 emléke volt. A magyar lakosság körében igen negatív kép élt a Tanácsköztársaságról, az 1919-es kommunista ve-

teránok azonban türelmetlenül várták a Vörös Hadsereget, és azonnal sürgetni kezdték a proletárdiktatúra kikiáltását. Igen tanulságos, ahogy Mevius összehasonlítja a Rajk és Kállai által írt *Mit kíván a magyar nemzet?* című kiáltványt a Moszkvában kidolgozott akcióprogrammal. A szerző amellet érvel, hogy a különbségek oka nem az, hogy Rajk és Kállai radikálisabbak lettek volna a moszkvai kommunistáknál, hanem az, hogy a kommunikáció hiánya miatt nem kaptak tájékoztatást az új, nemzeti vonalról. A Moszkvából Magyarországra érkező magyar kommunistáknak nem kis gondot okozott a helyi kommunisták, főleg 1919-es veteránok radikális hangulata, akik a proletárdiktatúra bevezetését sürgették.

Az ötödik fejezet (*Kossuth, Petőfi és Táncsics örökösei, 1944. december–1945. március*) az MKP hazafias propagandáját írja le, amellyel a pártnak kettős célja volt: egyrészt pozitív, hazafias színben próbálták feltüntetni a pártot, hogy népszerűségét növeljék, másrészt egy „új”, „igazi” hazafiságot akartak teremteni. 1945-től Moszkva már nem ellenőrizte olyan szigorúan az MKP propagandáját, csupán a kereteket szabta meg. Mevius többször hangsúlyozza könyvében, hogy a magyar (és más kelet-európai kommunisták) nem voltak pusztán Moszkva bábjai. Többször maguk kezdeményeztek egyes lépéseket, sőt az is előfordult, hogy megakadályozták a szovjet szándékokat, és többször kifejezték elégedetlenségüket (persze egymás között) a szovjet beavatkozások miatt. Az MKP hazafias propagandájában a pártot a magyar függetlenségi harcok örökösének állította be. Az új vonalat a helyi aktivistákkal volt a legnehezebb elfogadtatni, akiket többször kellett utasítani arra, hogy az ünnepeken a vörös zászló mellett a nemzeti lobogót is használják, sőt néha egyenesen megtiltották a vörös zászló használatát.

A hatodik fejezet (*A magyar nemzeti érdekek egyetlen igazi védelmezője, 1945. március–november*) azt mutatja be, hogyan próbálta az MKP kezelni és a maga hasznára fordítani az 1945 tavasza és ősze között felmerülő kérdéseket. Ilyen volt a németek kitelepítése, amelyet az MKP igen jól be tudott illeszteni hazafias propagandájába, ráadásul össze tudta kötni egy másik fontos kérdéssel, a földreformmal. Megoldhatatlan problémának bizonyult azonban a magyar kommunisták számára a csehszlovák kormány magyarellenes intézkedéssorozata. Rákosiék hiába fordultak Moszkvához, az MKP nem tudta megvédeni a csehszlovákiai magyarokat, ami súlyos presztízavesztést jelentett számukra. A csehszlovák–magyar konfliktus jól példázza azt, hogy a Komintern által korábban megszabott „nemzeti” politika milyen problémákat okozhatott az egyes kommunista pártok között.

Az 1945. évi választási kampány a hazafias propaganda jegyében telt el. Az aktivistákat arra utasították, hogy ne nagyon említsék a Szovjetuniót és a Vörös Hadsereget, és a vörös zászlók mellett mindig helyezték ki a nemzeti színeket is. A párt egyre hangosabban nyilvánította magát Kossuth, Petőfi és Táncsics szellemi örökösének.

A *Nemzeti politikák konfliktusai, 1945–1947* című fejezet a Csehszlovákiával és Romániával kialakult ellentétekről szól, amelyek a három kommunista párt „nemzeti” politikájának konfliktusából adódtak. Románia esetében az is problémát okozott, hogy a szovjet vezetés nem tájékoztatta egyértelműen az MKP-t a magyar–román határral kapcsolatos álláspontjáról. A magyar–csehszlovák konfliktus azonban még súlyosabb volt: Rákosi hiába követelt magyar újságot, iskolát, politikai szervezeteket, és eredménytelenül tiltakozott a lakosságcsere végrehajtásának módja miatt is.

A nyolcadik fejezet (*Szalámitaktika és nemzeti összefogás*) a belpolitikával foglalkozik. Az 1945. évi választások után az MKP továbbra is a nemzeti hagyomány örökösének és a magyar érdekek képviselőjének állította be magát. Az új jelszó a „nemzeti összefogás” lett, amely elsősorban a jobboldali kiscgazdák (a „reakcióosok”, „fasiszták”, „árulók”) ellen irányult. Az MKP a Kiscgazdapárt elleni koncepciós pereket szintén sikerrel használta fel saját nemzeti imázsának erősítésére. Az 1947. évi választási kampányban a nemzeti propaganda ugyanolyan erős volt, mint 1945-ben. A plakátokon gyakran szerepeltek a nemzeti színek, szerepelt Rákóczi, Kossuth és Petőfi képe, a földosztó Nagy Imre, és a pártvezetésnek újra ösztönöznie kellett a helyi aktivistákat a nemzeti színek használatára.

A kilencedik fejezet (*A mártírok kultusza*) a korszak szimbólumaival foglalkozik. A szerző szerint a kommunisták ekkor tudatosan kialakítottak egyfajta „halottkultuszt”, amely során egyrészt a nagy nemzeti hősök örökösének mutatták magukat, másrészt saját mártírjaikat nemzeti hősöknek állították be. A szerző szerint azonban ez már nem taktikai jellegű propaganda, hanem a párt hazafias jellegű önképének része volt. Az MKP a nem hivatalos nemzeti ünnepeket is megtartotta, de új jelentést próbált adni azoknak (például augusztus 20. az új kenyér ünnepe), az egyértelműen szocialista ünnepeket (május 1., november 7.) pedig nemzeti tartalommal töltötték fel. A szerző nagy teret szentel az utcanévátalakítások kérdésének is, rámutatva arra, hogy eleinte a „nemzeti jellegű” utcanévek domináltak, de később egyre több lett a „szocialista jellegű” utcanév. Az MKP nemzeti imázsának kiépítésében nagy szerepe volt az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriumi ünnepeinek. 1848 tanulságaként azt hangsúlyozták, hogy a nemzeti sza-

badság kivívásának párosulnia kell a társadalmi reformmal, és mindehhez nemzeti összefogás szükséges, és így kell harcolni a belső ellenség és a megalkuvók ellen.

A tizedik fejezet (*A Kominform és az MKP nacionalista hibái, 1947–1949*) a hidegháború első éveit mutatja be, amikor a többi kommunista párthoz hasonlóan az MKP is változtatott nemzeti politikáján. A kommunista pártok az új moszkvai vonalnak megfelelően elvetették a békés átmenet lehetőségét, propagandájukban új „bűnök” jelentek meg: a nacionalizmus, főleg a „burzsoá nacionalizmus”, illetve a „nacionalista elhajlás”. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne használták volna ki továbbra is a nemzeti érzelmeket politikai célokra, főleg a nyugati imperialisták és a Tito Jugoszláviája elleni gyűlöletkeltésre.

1947-re megszűntek az okok, amelyek miatt 4 évvel korábban Sztálin feloszlatta a Kominternt: megtörtént a szakítás a Nyugattal, a kommunisták az összes kelet-európai országban a hatalom közelébe kerültek, ezért már nem volt szükség a szovjet kapcsolat titkolására. A Kominform megalapításának célja a politika koordinálása volt, de mivel ezt eddig is megtette a Szovjetunió, ezért a szervezet létrehozásának egyértelműen politikai üzenete volt.

A könyv utolsó fejezete (*Szocialista hazafiság*) az 1949–1953 közötti időszakot tárgyalja. Ekkortól a „nacionalizmus” szó már egyértelműen negatív jelentéstartalommal telítődött, különösen a „burzsoá” jelzővel használva. A nemzeti propaganda azonban alig változott, a párt valós vagy vélt ellenségeit hazafiatlan, magyarellenes köpönyegforgatóknak, az Egyesült Államok fizetett ügynökeinek nevezték. A sztálinista kirakatperekben is megjelent a hazafias propaganda. A Mindszenty-perben a hercegprímást háborús uszítónak, szabotőrnek, a külföldi ellenség ügynökének állították be. A Rajk-perben a legsúlyosabb vád a „trockizmus” volt, de a pártonkívüli propagandában a nemzeti elem is hangsúlyosan szerepelt (külföldi hatalmak ügynöke, illetve nacionalista, vagyis szovjetellenes). A per során egyértelmű lett mindenki számára, hogy aki a Szovjetunió ellensége, az automatikusan a magyar dolgozó nép és az ország függetlenségének ellensége. A „szocialista hazafiság” fogalma Mevius szerint ekkor egyenlő volt a proletár internacionalizmussal, a Szovjetunió iránti hűséggel és Sztálin imádatával. Ugyanakkor még mindig erősen jelen volt a hazafias elem, hiszen azt is hangsúlyozták, hogy a Szovjetunió az imperialista hatalmakkal szemben biztosította a nemzeti függetlenséget.

1949 után növekedett a szocialista és a szovjet szimbólumok száma, de ekkor sem szorították ki teljesen a nemzeti jelképeket. Felgyorsult az utcanév-változtatási folyamat, és több államosított vállalat új nevet ka-

pott. Még Sztálin 70. születésnapjának ünneplésén is megjelentek magyar hazafias motívumok a propagandában, a nemzeti és a szovjet szimbólumok pedig teljesen összeolvadtak. Március 15-éből ugyanakkor egyre inkább az ifjúság ünnepe lett, és ekkor már gyakorlatilag a legnagyobb ünnepre, április 4-re való felkészülésnek tekintették. Mevius rámutat arra, hogy az 1948 előtti évekkel ellentétben ekkor már nem volt jelentős különbség a párton belüli és a párton kívülre sugárzott propaganda között.

A könyv utolsó, összefoglaló fejezetében a szerző visszatér Szegedre. Már „érti”, hogy a Hősök Kapuja eltávolítása egyáltalán nem segített volna a kommunista párton. A pártvezetés a hazafias, nemzeti propagandát taktikai lépésként fogta fel. A nemzeti vonalat Moszkva utasítására mindegyik kelet-európai kommunista pártnak magáévá kellett tennie, és mivel a térség országai közül Magyarországon volt a legkisebb a kommunista párt támogatottsága, itt volt a legerősebb a pártpropaganda nemzeti jellege. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a szovjetizálás nem jelentett eloroszosítást, a szocialista hazafiság – bár a szovjet modellen alapult – mindegyik országban a saját nemzetet és államot helyezte a középpontba.

A gördülékeny, jól olvasható stílusban írt munkába sajnálatos módon néhány kisebb-nagyobb hiba is belecsúszott. Túlzás azt állítani, hogy Horthy Szegedről való elindulása jelentette volna a Tanácsköztársaság végét (1.), Hitler nem „tartotta fogva” Horthyt 1944 márciusában (52.). Steinmetz Miklóst nem lőtték le a németek, mert gépkocsija aknára hajtott (77.). Az angol anyanyelvű olvasók számára félrevezető lehet, hogy a szerző a magyarországi németeket következetesen sváboknak nevezi, ezért legalább egy lábjegyzetben érdemes lett volna utalni arra, hogy a magyarországi németeknek csak egy része volt sváb eredetű. A „Ne bántsd a magyart!” idézet nem a Szózatból származik (188.). 1947 őszén nem fenyegette a Szovjetuniót az a veszély, hogy ki kellett volna vonnia csapatait Magyarországról, és az is túlzó megállapításnak tűnik, hogy Moszkva 1947 tavaszán attól félt volna, hogy némelyik népi demokrácia „kicsúszik érdekszférájából” (216.). Az irodalomjegyzékben (és a lábjegyzetekben) több név helytelenül szerepel. Az angol nyelvű könyvekben oly gyakori ékezethibák itt sem hiányoznak, ráadásul Izsák Lajosból mindenütt Iszák Lajos lett, Rainer M. János Nagy Imre-monográfiája kétszer is megjelenik a felhasznált munkák között, egyszer „Rainer, János”, majd „Janos, R. M.” név alatt, és a szerzőnek Cseh Gergő Bendegúz nevével sem sikerült megbirkóznia.

Ezek a kisebb hiányosságok azonban nem csorbítják a könyv érdemeit. Bár a recenzensnek nem könnyű beleképzelnie magát a külföldi

olvasó helyébe, mégis úgy tűnik, Mevius megtalálja a helyes arányokat. A magyar történelmet kevésbé ismerő olvasót nem terheli túl hosszadalmas magyarázatokkal, de nem is tételez túlzottan nagy alaptudást a magyar eseményeket illetően. Nekünk, magyar olvasóknak néha talán hiányérzetünk lehet (például Révai nemzeti kérdésekkel foglalkozó munkái az irodalomjegyzékben szerepelnek ugyan, de a főszövegben nincs rájuk utalás; Molnár Eriket csak mint az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagját említi; emellett nem mindig a megfelelő magyar szakirodalmat adja meg forrásként), de egészében véve teljes képet kapunk a magyar kommunisták nemzeti, hazafias propagandájáról. Mevius igen érdekes forrásokat mutat be, a magyar kommunista vezetők levelei például nagyon jól illusztrálják a párt nemzeti politikájának változásait. A könyv erőssége, hogy az MKP politikáját nemzetközi összefüggésbe helyezi, de eloszlatja azt a nyugaton (és sokak körében itthon is) elterjedt nézetet, amely szerint a magyar kommunisták Moszkva „gondolkodás nélküli eszközei” lettek volna. Martin Mevius könyvét nem véletlenül választotta be az oxfordi egyetemi kiadó az „Oxford Historical Monographs” sorozatba. Jó lenne, ha ez a könyv a magyar olvasók kezébe is eljuthatna.

Hegedűs Gyula

Vallásosság és identitás a diktatúrában*

„Majd ha az utókor ítélni fog felettünk, ne azt vizsgálja, hogy mit kellett volna tennünk, hanem azt, hogy mit lehetett tenni!” – mondta Bögre Zsuzsannának egyik interjúalánya. (67.) A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen társadalomtörténetet tanító szerző pedig éppen erre a feladatra vállalkozik. Kötetében azt vizsgálja: „mi befolyásolta a legjobban a vallásos emberek hétköznapi magatartását az elmúlt rendszer időszakában [...] mitől függött az, hogy valaki kitartott a vallásos világnézete mellett, vállalva annak minden következményét, vagy más esetben elrejtette meggyőződését, hogy megfelelhessen a hivatalos ideológia elvárásainak?” (9.)

A vallásos emberek e kötetben a katolikusokat jelentik, közülük is azokat, akiknek 1948 súlyos törést jelentett az életében és karrierjében. A kötet célja egyszerre tudományos és politikai, hiszen olyan, eddig nem kutatott, sőt valaha „a nem haladó” stigmájával megbélyegzett társa-

* BÖGRE Zsuzsanna: *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*. Studia Sociologica, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. 200 p.